

## HİTİT DENİZ RİTÜELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME\*

### A CONSIDERATION ON THE HITTITE SEA RITUAL

Sinan ÖZTÜRK\*\*

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/09/2022 Düzeltme/Revised: 09/11/2022 Kabul/Accepted: 18/11/2022

#### Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Öztürk, S. (2022). Hitit Deniz Ritüeli Üzerine Bir Değerlendirme. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 113-126. <https://doi.org/10.52735/bellek.1177210>

#### ÖZ

Anadolu'nun merkezine yerleşmeleri nedeniyle Hititlerin denize sınırı yoktu. Bu durum Hititlerin denizle ilgili faaliyetleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Hitit ordusu, askerî faaliyetlerini karada sürdürmesinin yanı sıra kendilerine bağlı (Ugarit gibi) vasal krallıkların donanmaları üzerinden deniz savaşlarıyla da sürdürmüştür. Böyle bir deniz savaşı ardından Hitit kralı, tanrıların desteğini gerekli görmüş olmalı ki deniz kenarında “Deniz Ritüeli” adıyla bir ayinin gerçekleştirilmesini talep etmiştir. Hitit askerî ritüelleri, genelde komutanların kötülüklerden arınmış halde savaşı komuta etmeleri ya da silahlı bir mücadelenin seyri düşman lehine dönüşürse bu olumsuz durumu tersine döndürmek için uygulanırdı. Ancak çalışmamızın konusu olan Deniz Ritüeli, askerî bir mücadeleye başlamadan önce ya da düşmana karşı bir mağlubiyetin sonucu değil kazanılan askerî bir zaferin kutsanması kapsamında gerçekleştirilmiştir. Deniz Ritüeli metninde kullanılan büyü objelerinin geçtiği satırlar oldukça sağlam olarak korunmuşken, büyü eylemlerinin geçtiği satırlar maalesef bozuk haliyle günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle metnin sağlam satırlarından yola çıkarak Deniz Ritüeli, “zaman ve mekân”, “amaç”, “katılımcılar”, “büyü objeleri”, “büyü eylemleri” ve “büyü metodları” gibi konular üzerinden “tartışılmış ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Hitit dini ritüellerinde hedeflenen amaca ulaşmak için büyüler, dini tecrübeye sahip görevliler tarafından özenle seçilmiş objelerin belli kurallar dahilinde kullanılmalarıyla yapılırdı. Bu kapsamda değerlendirdiğimiz Deniz Ritüeli'nin eylemleri, tecrübe sahibi “Yaşlı kadın” rehberliğinde gerçekleştirilmiştir. Denizin Fırtına Tanrısı'na keçi, kırmızı boğa, siyah boğa kurban edilmiş ve ayrıca ritüel masası üzerinde kalın ekmekler, bira ve şarap da ikram edilmiştir. Bu objelerin yanında ritüelin amacına uygun olarak tercih edilen kilden figürler, bronz ve ahşap kazıklar, altın, gümüş ve değerli taşlar ile büyü işlemleri gerçekleştirilmiştir. Sunularla memnun edilen Denizin Fırtına Tanrısı'na düşman ülkeye yapılan bedduaların kabulü için dualar yapılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Hitit ordusu, Hititçe askeri metinler, Ritüel, Deniz savaşı, Ugarit Donanması

\* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışma olup, yazarın “Hititçe Askerî Ritüel Metinleri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

\*\* Dr., [sinantkgm@gmail.com](mailto:sinantkgm@gmail.com), ORCID: 0000-0002-4493-074X.

## EXTENDED SUMMARY

The Hittites, which was established in the middle of The Kızılırmak curve in Central Anatolia and became a great empire from here to Northern Syria and from there to the western skirts of Mesopotamia, had no borders to the sea. This situation also explains why the Hittites did not need a central navy. Although the Hittites followed an expansionist policy, they could not expand their borders to the Black Sea and Aegean coasts. As a reflection of this, they could not engage in commercial, cultural and military activities over The Black and The Aegean Sea. Of course, this does not mean that the Hittites were not involved in sea activities. The Hittite State, which turned its direction to the Mediterranean instead of the maritime activities they could not continue through the Black Sea and the Aegean, carried out commercial and cultural activities with the kingdoms or states such as Alashiya (Cyprus), Amurru, Egypt with the merchant ships of the vassal Ugarit Kingdom. On the other hand, the Hittite army also continued successful naval wars against the littoral kingdoms with the warships of the vassal kingdoms (such as Ugarit).

Hittite society believed that blessings and sometimes evils came from The Gods. At the same time when they felt that an evil was sent by The God or people of the enemy country, they would still seek the help of the gods. This request for help was made by ritual acts performed in a certain order by religious officials holding the title of magician or priest. These ritual acts could be performed with individual demands as well as at the royal level, that is, at the level of the Hittite army. These rituals could be done just before the war to get the support of the gods, but also after the war, that is, to get rid of negative situations such as defeat or epidemic diseases.

We have not yet come across a text showing that rituals were performed in the name of blessing the victory obtained immediately after the land war. However, the text that we are examining, which we can call a single record, which blesses the victory of the Hittite army at sea, describes a ritual performed after a possible naval war. Although the chronological date of this naval battle, which is the subject of the ritual text, is not known, another text mentions a naval victory of Šuppiluliuma II. against the enemy. The Great King said that Alašiya (Cyprus), which confronted him three times in the sea right after sailing, he destroyed their ships, seized their ships and set fire to their ships.

Probably, he must have needed divine support after this or another naval war, on behalf of the Hittite army, The King asked The God for help through the “Sea Ritual” performed near the sea, against the evil that may come from the enemy. Magic objects which are not seen in other military rituals have appeared in the lines of this ritual text, which has survived to the present day in quite fragments. Among these objects, the clay figures defined as “harnessed chariot” and “two soldiers on a chariot” are extremely important in terms of emphasizing the military nature of the ritual. In the surviving lines of the ritual text, there is no explanation about what the chariot figure made of clay means. This clay object was perhaps a symbol that purifies evil or a symbolic deterrent against the enemy. In addition to this, another prominent element is that precious stones and metals such as “zapza stone”, “blue stone”, “agate (red) stone”, “Babylon stone”, “silver”, “gold” are mentioned in the lines of the text as ritual objects. It is not mentioned in the surviving lines of the text that what kind of magical action was performed on these metals and precious stones, which enrich the purpose of the ritual due to their rarity. The bronze and wooden stakes that specified along with these objects were symbolic magic items used to secure the naval victory and perhaps the maritime border.

On the other hand, The King, who blessed his military victory with the title of ritual owner, did not neglect the preparation and presentation of abundant and various foods, drinks and sacrifices to the Storm God of the Sea. Therefore, the king tried to provide the god's support by means of the “Sea Ritual” against the evils that could come from the enemy and could overshadow the naval victory. When we look at the materials of the ritual designed for this purpose, we see that it is highlighted in generosity as well as wealth. This is an indication of how much the king valued the ritual. As a result, the enemy was not only left to be defeated in the war, but also tried to be weakened by prayers and curses.

**Keywords:** Hittite army, Hittite military texts, Ritual, Naval warfare, Ugaritic Navy

## GİRİŞ

Yazılı kaynaklar, Hitit Devleti'nin özel savaş gemilerine sahip olmadığını göstermektedir.<sup>1</sup> Deniz kuvvetleri sınıfının bulunmayışının en önemli sebebi Hitit Krallığı'nın coğrafi konumu nedeniyle merkezinin kara parçasıyla çevrili olmasıydı. Diğer yönden Ugarit

<sup>1</sup> Mehmet Ali Dinçol, “Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”. *National Geographic* Ocak 2006, s. 83.

Krallığı donanmasının ve ticaret gemilerinin, gerektiğinde Hitit kralının emrinde olması, Hitit askeri teşkilatında deniz sınıfını zorunlu kılmamıştır.<sup>2</sup> Nitekim, İmparatorluğun sonlarına doğru bir Hitit subayının Ugarit kralına yazdığı mektupta, 150 adet gemiyi tam donanımlı hale getirip kendisine göndermesini istemiştir.<sup>3</sup>

Bu mektupla bağlantılı olup olmadığı bilinmemekle birlikte Hititçe başka bir metinde, II. Šuppiluliuma, düşmana karşı kazandığı bir deniz zaferinden bahsetmektedir: “Ben, Büyük Kral Šuppiluliuma denizi hemen [geçtim.] ve Alaşiya Ülkesi'nin gemileri denizin içinde üç kez savaş için karşıma çıktı. Ve onları yok ettim. Ve gemilerini ele geçirdim. Ve onları denizin içinde ateşe verdim.”<sup>4</sup>

Neredeyse tüm deniz gücünü Hitit kralı emrine veren Ugarit kralı, müttefiki Alaşiya kralına yazdığı bir mektupta donanmasının Luqqa (muhtemelen Likya) yakınında olması ve ordusunun Hitit emrinde olması nedeniyle deniz saldırılarına maruz kaldığından yakınmaktadır.<sup>5</sup>

Ugarit'in Fenike şehirlerinin çoğunu kontrol eden müttefiki Amurru'nun gemileriyle Hititlerin denizdeki askerî faaliyetlerine katkıda bulunması beklenebilir. Fakat Hitit ve Amurru arasındaki mevcut anlaşmalardan hiçbiri donanma birliklerinin sağlanmasına ilişkin hükümleri içermemektedir. Belki de deniz kuvvetleri, Hititler tarafından o kadar nadiren kullanılıyordu ki asker gönderilmesine ilişkin olağan gereksinimler, deniz birlikleri açısından yeterli hissediliyordu.<sup>6</sup> Bu nedenle Hitit ordusunun denizlerde sürdürdüğü askeri faaliyetler kapsamında, günümüze ulaşan kayıtlar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun tam tersi, günümüze kadar ulaşan kara savaşları ile bağlantılı ritüel metinlerinin sayısı fazladır. Kara savaşları üzerinden baktığımızda Hitit ordusu, özellikle tanrıların desteğini almak ya da kötülüklerden arınmış olarak düşmanla mücadele etmek amacıyla savaştan önce çeşitli ritüel uygulamalarını gerçekleştirirdi.<sup>7</sup> Bunun yanında meydan savaşlarında düşman üstün gelmeye başlarsa öfkeli tanrıların desteğini yeniden kazanmak için yine arınma ritüellerine başvurulurdu.<sup>8</sup> Askerî sefer mevsimi bitiminde Hitit ordusuna destek veren savaş tanrılarını yüceltmek üzere günlerce süren ritüel eylemleri yapılırdı.<sup>9</sup>

Bu çalışmada ele aldığımız ritüel, diğer askerî ritüellerden farklı olarak kazanılan deniz zaferi ardından gerçekleştirilen bir askerî ritüel olma özelliği taşımaktadır. 1965 yılında H. Otten<sup>10</sup> tarafından yapılan bir çalışmada “Askerî sefer zaferi ardından deniz kurbanı” adıyla

<sup>2</sup> Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, SBL, London 2012, s. 108.

<sup>3</sup> RS. 14.48, bkz.: John Hooker, *Mycenaean Greece*, Routledge, London 1976, s. 160; Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg 1992, s. 206.

<sup>4</sup> CTH 121= KBo 12.38 Ay. III 3' nu a-ru-na-an hu-da-ak [?] 4' ú-uk mKÜ.GA.PÚ-aš LUGAL.GAL [zi-iḫ-ḫu-un] 5' nu-mu-kán GİS MÁḪI.A ŠÁ KUR A-la-ši-ia 6' ŠA A.AB.BA 3-ŠÚ za-aḫ-ḫi-ia ti-i-ia-at 7' na-aš-kán ḫa-aš-pu-un GİS MÁ ḪI.A-ma 8' e-ep-pu-un na-aš-kán ŠA A.AB.BA 9' lu-uk-ku-un, metnin transkripsiyon ve tercüme için bkz.: Hans Gustav Güterbock, “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”. *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 26, no. 2 1967, ss. 76-78.

<sup>5</sup> Firuzan Kınal, “Ugarit Kırallarının Tarihi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, 1963, s. 15; RS. 20.238, bkz.: Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*... s. 206.

<sup>6</sup> Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*... s. 206.

<sup>7</sup> CTH 276.1, metnin tercümesi için bkz. Muhibbe Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 78-79; Paola Dardano, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša (Cth 276-282)*, *StBoT 47*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006, s. 178.

<sup>8</sup> CTH 426.1.1, metnin tercümesi için bkz. F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net*: CTH 426.1.1 Erişim tarihi 19.08.2019.

<sup>9</sup> CTH 525.2, metnin tercümesi için bkz., Charles William Carter, *Hittite Cult-Inventories*. (PhD). University of Chicago, Chicago 1962, ss. 123-149; Ada Taggar-Cohen “The EZEN pulaš-” a Hittite installation rite of a new priest, *JANER 2*, 2002, ss. 132-136.

<sup>10</sup> KBo 15.19, bkz.: Heinrich Otten, *Keilschrifttexte Aus Boghazköi 15*, KBo 15, Mann, Berlin 1965, s. 15.

anılan ritüel, iki yıl sonra Kümmel<sup>11</sup> tarafından “Deniz Ritüeli” adıyla yeniden ele alınmıştır.

## 1. Deniz Ritüeli’nin Tercümesi<sup>12</sup>

### Öy. I

#### §1

1 [...]sınır[a gi]dildiğin[de ]...

2 eğer düşman ülkesi yenilgiye uğratılırsa

3 [düş]man ülkeden dönülür dönülmez

4 [bu nedenle] deniz kıyısında bir ritüel yapılır.

5 (Ve) adı “Deniz Ritüeli” dir.

#### §2

6 Bunları hazırlarlar:

7 2 kere (?) 7 adet bronz kazık, 2 kere (?) 7 adet kiraz ağacından yapılmış kazık, 1 adet ağaçtan yapılmış askı aleti, “*zunna*” ağacından yapılmış iki adet “*kili-*”,

8 1 savaş arabası figürü

9 ve kilden yapılmış koşumlu atlar,

10 [savaş arabası] üstünde kilden yapılmış iki asker,

11 kilden yapılmış tepsi(?) figürü,

12 *zapza* taşı, mavi taş, kırmızı akik, Babil taşı, gümüş ve altın hepsinden bir parça,

13 1 koyundan bir tutam yün.

#### §3

14 Dışarı açık alanda 6 (ritüel) masası, [...] 2 keçi, 1 kırmızı boğa, 1 siyah boğa, 20 kalın ekmeğe, 6 tane şarap dolu kâse, birayla dolu kâseler hazırlarlar.

#### §4

15 Sağ tarafta... [...yaşlı kadın] büyücü ritüeli hazırlar.

16 O oturarak bir erkek domuz yavrusuna [büyüyle] işlem yapar.

17 [...]

<sup>11</sup> Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König*, *StBoT* 3, Biblio Verlag, Osnabrück 1967, s. 116.

<sup>12</sup> Metnin tercümesi için bkz.: Francesco Fuscagni (ed.) *hethiter.net/*: CTH 436 (Expl.C,09.08.2016), Erişim tarihi: 26.08.2021; Paola Dardano, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša...* ss. 42-43; Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* s. 116 vd.

**18** ve şöyle konuşur:

§5

---

**19** “[...] geldiği yerden

**20** düşman ülkesinden bir kişi, tanrıyı bana karşı kaldırıp tuttuysa

**21** veya gözleriyle [bir işaret] verdiyse

**22** veya bir şeye ayakla vaziyet aldıysa

**23** [veya] her kim kötü söz söylediye [...]

**24** bütün kötülükler onun üzerine [...].

**25** [Hatti Ülkesi’nden (?)] uzaklaşsın

**26** (ve) düşman ülkesine geri dönsün.”

§6

---

**27** [konuşmayı bitirdiğinde]

**28** Kral gi[tti...]

**29** [...] ...

**Öy. II**

§7

---

**30** [...] iki *kiliş*- asmak için [...]

**31** kilden yapılan 1 savaş arabası ve atlar

**32** yine kilden yapılan asker figürü [...]

**33** sığır derisindeki her şey [...]

**34** ve (o) şöyle konuşur:

§8

---

**35** “Ey Denizin Fırtına tanrısı, denizi

**36** onu demir kazıkla sınırlara sabit[le]

**37** [...] bırak[masına] izin verme [...]

**38** [...] ... [...]

**39** [...] ... [...]

§9

---

#### 40-44 arası satırlar bozuk

§10

#### 45-48 arası satırlar bozuk

§11

49 [...]

50 [...]

51 [Tablet x (değil)] bitti.

52 [Herhangi bir düşman ülke yenilgiye uğratılır]sa,

53 düşman ülkeden [döner dönmez],

54 Bunu şu şekilde yaparım.

### 2. Ritüelin metin Yerleri

CTH 436 = KBo 15.19 + IBoT 3.93 + KBo 15.20 + KBo 15.21 + KBo 60.27

### 3. Ritüelin Süresi ve Mekânı

Metinde düşman ülke yenilgiye uğratıldığında, düşman ülkeden dönülür dönülmez ritüelin uygulanacağı belirtilmiştir. Ancak eylemin kaç gün sürdüğü ve günün hangi vaktinde yapıldığı ifade edilmemiştir. Adından da anlaşılacağı üzere ritüel, deniz kıyısında, açık bir arazide gerçekleştirilmiştir.

### 4. Ritüelin Amacı

Ritüel, bir askerî seferin ardından zaferlerle geri dönüş anlamına gelmektedir. Ancak bir kış mevsimine doğru askerî seferlerin sona erdirilip merkeze dönüş anlamında değildir. Örneğin, Katapa şehrinde gerçekten kışlık askerî bir kamp bulunuyorsa burada kutlanan *nuntarriyaşhaš* festivalinde belirtildiği gibi: “*Kral (Muršili) (sonbaharda) askerî seferi (lahhaz) bitirir; kışı geçireceği askerî kışlaya döner.*”<sup>13</sup> Metnin 1. paragrafında, düşman ülkesi mağlup edilip düşman topraklarından geri döndüğünde deniz kenarında bir ritüel düzenlendiği belirtilmiştir. Buna karşın metinde, denizde yapılan bir savaş mı yoksa karada yapılan bir savaş mı olduğu belirtilmemiştir. Ritüelde dua edilen tanrı, “Denizin Fırtına Tanrısı’dır”. Buna bağlı olarak ritüelde bir deniz zaferinin kutsanması olasılığı yüksektir.

Yer yer çok parçalı metne baktığımızda, düşman toprakları sınırında gerçekleştirilen bir ritüel olduğu ortadadır. Zaferin ardından düşmandan ya da tanrılarında gelebilecek kötülöklere karşı büyüsel mücadeleyi ortaya koyan bir ritüel eylemi olduğu da açıkça görölmektedir.<sup>14</sup> Benzer şekilde Puliša Ritüeli’nde de<sup>15</sup> kral, askerî sefer sonrası dönüş yolunda bir ritüelin

<sup>13</sup> KUB 9.16 i 1’-2’ ve iv 13’, bkz.: Hans Gustav Güterbock, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”. *Journal of Near Eastern Studies*, no 20, s. 90.

<sup>14</sup> Hannah Marcuson, *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Chicago. Chicago 2016, s. 536.

<sup>15</sup> CTH 407= KBo 15.1 i 1’- ii 4’+ KBo 21.9 (= A i 34’-39’), Puliša Ritüeli, askerî bir sefer dönüşünde düşman ülkeden gelen salgın hastalığın *nakkušši* ler vasıtasıyla düşman ülkeye geri gönderilmesini konu edinmiştir. Ritüelin ayrıntılı açıklaması için bkz.: Billie Jean Collins (ed.), *hethiter.net/*: CTH 407 (INTR 2014-07-23) Erişim

gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla “Deniz Ritüeli” ve “Puliša Ritüeli’nin” her ikisi de aynı amaçla gerçekleştirilmiştir diyebiliriz.<sup>16</sup> Ancak Puliša Ritüeli’nde kral, askerî sefer sonucunda ortaya çıkan salgın hastalığın son bulmasını isterken, Deniz Ritüeli’nde kral, mağlup ettiği düşmandan gelebilecek “kötülükler” (HUL-lu.<sup>17</sup> Satır §5 24) karşı önlem almaya çalışmıştır. Dolayısıyla kazanılan bir savaştan sonra kötülükler karşı tanrının desteğini almak adına “Deniz Ritüeli” gerçekleştirilmiştir.

## 5. Ritüel Katılımcıları

Ritüeli tasarlayan ya da kil tablete kazıyan kişinin adı, memleketi ve mesleği gibi tanımlayıcı bilgiler metnin satırlarında geçmemektedir. Ancak ritüel malzemelerini hazırlayan, bir erkek domuz yavrusuna<sup>18</sup> büyü işlem yapan ve diğer eylemleri gerçekleştiren görevlinin büyücü “Yaşlı kadın” (MUNUSŞU.GI)<sup>19</sup> olduğu görülmektedir. Kral (belki de “ritüel sahibi” EN.SÍSKUR)<sup>20</sup> unvanıyla), büyü sözler söyleyerek ritüel eylemine dâhil olmuştur. Kral, ilk sözlerinde, gelecekte olabilecek ya da mevcut çeşitli kötü şeylerden bahsetmekte ve sebep olana söylediği beddualı sözlerin ardından kötülüklerin Hatti Ülkesi’nden uzaklaşmasını, düşman ülkesine geri dönmesini dilemiştir. Düşman ülkeyi suçlayıcı ilk sözleri ardından ikinci sözlerinde ise “Denizin Fırtına Tanrısı” na (<sup>d</sup>U arunas)<sup>21</sup> şöyle hitap etmiştir: “Ey Denizin Fırtına Tanrısı, denizi onu, demir kazıkla (<sup>GI</sup>S KAK AN.BAR)<sup>22</sup> sınırları sabitle, salivermesine izin verme!”

## 6. Ritüelde Kullanılan Objeler

### 6.1. Hayvanlar

2 MÂS.GAL “2 keçi”<sup>23</sup>

---

tarihi: 23.01.2022; Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* ss. 113-115; Hans Martin Kümmel. “Ersatzkönig Und Sündenbock”. *Zeitschrift für die Alttestamentliche*, no. 3, 1968, ss. 305-307; Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford University Press for the British Academy, New York 1977, s. 48; Volkert Haas, “Magie und Zauberei”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, no. 7, 1987, s. 247; David Pearson Wright, *The Disposal of Impurity: Elimination Rites in the Bible and in Hittite and Mesopotamian Literature*, Scholars Press, Atlanta 1987, ss. 45-47; Billie Jean Collins “Hittite Canonical Compositions, Puliša’s Ritual against Plague”, *CoS*, 1997, s. 62; Daliah Bawanyepck, “Arzawäische Ritualpraktiken–Informationen Aus Hattuša”. In D. Prechel (Hg.): *Motivation Und Mechanismen Des Kulturkontaktes in Der Späten Bronzezeit*, Eothen 13, Florenz 2005, ss. 5-6; Volkert Haas, *Geschichte Der Hethitischen Religion, Handbuch Der Orientalistik*, E. J. Brill, Köln 1994, ss. 211-213; Alice Mouton, “Rituels De ‘Boucs Émissaires’ en Anatolie Hittite”. Paper presented at the *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, Warsaw 5-9 Sept. 2011, Warsaw 2013, ss. 575-576.

<sup>16</sup> Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea: KUB 56.15 ii 15-24 (Aht26) and Its Background” in A. Süel (Ed.), *Acts of the IXth International Congress of Hittitology of Hittitology (Çorum, September 08-14, 2014)*. Paper presented at the International Congress of Hittitology, Çorum 2014, ss. 827-828.

<sup>17</sup> Edgar Howard Sturtevant, *A Hittite Glossary; Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, (AHG), Linguistic Society of America, University of Pennsylvania, Philadelphia 1936, s. 51.

<sup>18</sup> Domuzlar, özellikle domuz yavruları, Hititler tarafından kaçınılması gereken pis hayvanlar olarak görülse de Hitit ritüellerinde adak ve adak hayvanı olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Domuzların ritüellerde kullanılma nedeni genellikle kötülüğün yüklendiği bir nesne olarak kabul edilmeleri idi. Bkz. Murat Turgut, *Some Animal Offerings in the Hittite Religious Rituals*, *International Journal of Agriculture Forestry and Life Sciences* 3/1 2019, s. 36.

<sup>19</sup> Christel Rüster and Erich Neu, *Hethitisches Zeichenlexicon: Inventar und Interpretation der Keilschrift-zeichen aus den Boğazköy-Texten. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 2*, (HZL), Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1989, s. 123.

<sup>20</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 111.

<sup>21</sup> Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea...”, s. 828.

<sup>22</sup> Ahmet Ünal, *Hittitçe-Türkçe: Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luviceci, Çivi Yazısı Luviceci ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (HTBS), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, ss. 758, 676.

<sup>23</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 344.

GU<sub>4</sub>.MAḤ SA<sub>5</sub> “kırmızı/kızıl boğa”<sup>24</sup>  
GÜN.A GU<sub>4</sub> GE<sub>6</sub> “siyah<sup>25</sup> boğa”  
ŠAḤ.TUR NÍTA “erkek domuz yavrusu”<sup>26</sup>

## 6.2. Yiyecek ve İçecekler

20 NINDA.GUR<sub>4</sub>.RA ŠA “20 kalın ekmek”<sup>27</sup>  
[... 6<sup>DUG</sup>K]UKUB GEŠTIN “6 adet şarap<sup>28</sup> dolu ibrik/güğüm”<sup>29</sup>  
6<sup>DUG</sup>KUKUB KAŠ-ia “6 adet bira<sup>30</sup> ibrik/güğüm”

## 6.3. Metal ve Ahşap Aletler

GIŠKAK ZABAR “bronz kazık”<sup>31</sup>  
ŠU<sup>GIŠ</sup>KAK “kiraz ağacından yapılmış kazık”<sup>32</sup>  
GIŠTUKUL GIŠ GAM kángali “söğütten<sup>33</sup> yapılmış askı aleti”<sup>34</sup>  
kiliš ŠA<sup>GIŠ</sup> Zunnaš “zunna ağacından yapılmış kili-”<sup>35</sup>

## 6.4. Kil Figürler

GIŠGIGIR ḥimmašian “savaş arabası figürü”<sup>36</sup>  
IM<sup>37</sup>-aš ANŠE.KUR.RA<sup>MEŠ</sup> ... turianteš “kilden yapılmış koşumlu atlar”<sup>38</sup>  
aššan 2 antuḥšeš IM-aš araantari “kilden yapılmış iki adam (asker) figürü”<sup>39</sup>  
úerašša ŠA IM ḥimmašiyanza “kilden yapılmış tepsi<sup>?</sup> figürü”<sup>40</sup>

## 6.5. Değerli Madenler

zapzagga<sup>NA4</sup> “zapza taşı”<sup>41</sup>  
ZA.GIN<sup>NA4</sup> “mavi taş”<sup>42</sup>  
GUG<sup>NA4</sup> “akik (kırmızı) taşı”<sup>43</sup>  
KÁ.DINGIR.RA<sup>NA4</sup> “Babil taşı”<sup>44</sup>  
KÙ.BABBAR “gümüş”<sup>45</sup>

<sup>24</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 133; Hitit Fırtına Tanrısı'na göre önemli bir yere sahip olan boğa, salgın hastalık ritüellerinde hastalığı düşman ülkeye taşıyan *nakkušši* olarak da kullanılmaktaydı. Fırtına Tanrısı-boğa ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Savaş Özkan Savaş, Hititlerde “Fırtına Tanrısı” ile “Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, 2002, ss. 97-170.

<sup>25</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 127.

<sup>26</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 441.

<sup>27</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 342.

<sup>28</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 834.

<sup>29</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 732.

<sup>30</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 269.

<sup>31</sup> Ahmet Ünal, HTBS, ss. 599, 758.

<sup>32</sup> Ahmet Ünal, HTBS, ss. 765, 758.

<sup>33</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 126.

<sup>34</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 547.

<sup>35</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 278.

<sup>36</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 320.

<sup>37</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 326.

<sup>38</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 552.

<sup>39</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 739.

<sup>40</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 593.

<sup>41</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 605.

<sup>42</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 277.

<sup>43</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 623.

<sup>44</sup> Ahmet Ünal, HTBS..., s. 640.

<sup>45</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 207.



GUŞKIN “altın”<sup>46</sup>

## 6.6. Diğer Objeler

ŞİG<sup>huttulli</sup> “bir tutam yün”<sup>47</sup>

6 GİŞ<sup>BANŞUR</sup> “6 ritüel masası”<sup>48</sup>

KUŞ.GU<sup>4</sup> “sığır”<sup>49</sup> derisi<sup>50</sup>”

## 7. Ritüelde Geçen Büyüsel İşlemler

1. işlem: (§4 15-16) Sağ tarafta yaşlı kadın büyücü (<sup>MUNUS</sup>ŞU.GI) ritüeli hazırlamış ve oturarak bir erkek domuz yavrusuna büyü işlem yapmıştır.

2. İşlem: (§7 30-34) Bu satırlarda askı aleti (*kili-*), kil figürleri, bir tutam koyun yünü ve sığır derisinin dâhil olduğu büyü bir eylemin yapıldığı belli olsa da ilgi satırların bozuk olması nedeniyle yapıldığını düşündüğümüz büyüün detayı maalesef kayıptır.

3. İşlem: (§7 35-39) Kral? Denizin Fırtına Tanrısı’na, “*denizi, (onu) demir kazıkla sınırlara sabitle! bırakmasına izin verme!*” şeklinde dua etmiştir. Satırların devamı bozuk olduğu için bu sözlerle birlikte yapılan büyü eylemin detayı belli değildir.

## 8. Ritüelde Uygulanan Büyü Metodları

Deniz Ritüeli’nde uygulanan ritüel tekniklerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

### 8.1. Bağlantı Kurma ve Aktarma Metodu

Bu metot yoluyla kurban sahibi üzerindeki kötülüklerin, ritüel için seçilen objelere aktararak uzaklaştırılması işlemleri gerçekleştirilmektedir. Deniz Ritüeli’nde (§5 24-26) “*bütün kötülükler onun üzerine (olsun), [Hatti Ülkesi’nden (?)] uzaklaşsın (ve) düşman ülkesine geri dönsün!*” ifadeleri yer almaktadır. Fakat ritüel metninde kötülüklerin bir vekil ya da günah keçisi/sunusu vasıtasıyla uzaklaştırıldığını belirten bir eylem (belki de metnin çok parçalı olması nedeniyle) geçmemektedir.

Ritüel malzemeleri başlığı altında listelediğimiz metal ve ahşap aletler, kil objeler, değerli madenler, hayvanlar, hayvan derisi ve yün gibi bol ve çeşitli ritüel malzemelerinin her birinin belli amaç için hazırlandığı muhakkaktır. O halde kötülüğün çeşitli yollarla bu malzemelere aktararak uzaklaştırıldığını varsayabiliriz.

Ritüel malzemeleri arasında iki askerli ve iki atlı bir “savaş arabası” (<sup>GİŞ</sup>GIGIR) modeli yer almaktadır. Bu kil figüre yüklenen büyüsel bir anlam mutlaka olmalıdır. Ancak ritüel metnin günümüze ulaşan satırlarından kilden yapılan savaş arabası figürünün ne anlama geldiği ile ilgili bir sonuç ortaya çıkarılamamaktadır. Belki de bir kötülüğü ortadan kaldırmak ya da sadece birlikte kullanılan asker ve at figürlerini tamamlama adına var olduğu düşünülebilir.<sup>51</sup> Savaş arabasının ritüele dâhil edilmesinin muhtemel başka bir sebebi de bilinen genel amacı yani düşmana karşı bir caydırıcı araç olmasıdır. Elbette bu ifadelerimiz varsayımdan öte gitmez. Eski Grek kaynaklarında Homer’in “Pylos’ta ki boğa kurban etme”<sup>52</sup> söyleminde olduğu gibi belki de metinde adı geçen hayvanlar deniz kenarında kurban edilmekteydi. Kralın, (§5 25-26) “*Hatti Ülkesi’nden uzaklaşsın, düşman ülkesine geri dönsün*” sözüne baktığımızda bu ritüel

<sup>46</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 324.

<sup>47</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 347.

<sup>48</sup> Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 309.

<sup>49</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 132.

<sup>50</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 301.

<sup>51</sup> Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* s. 140.

<sup>52</sup> Telemachos, ziyareti esnasında deniz tanrısı Poseidon’a Pylos sahilinde doksan dokuz siyah boğa sunmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Simon Jusseret and Manuel Sintubin, (Eds.) *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, Leuven University Press, Leuven 2017, s. 23.

metni gerçekten bir arınma eylemini içeriyorsa kil figürler ve belki de kurbanlar denize atılmışlardır.<sup>53</sup>

## 8.2. Tanrılara Sunma ve Yardım İsteme

Askerî ritüellerde ordu üzerine çöken (mağlubiyet ya da salgın hastalık gibi) kötülüklerin ortadan kaldırılması çokça geçmektedir. Deniz Ritüeli'nde ise ordunun askerî başarısını pekiştirmek adına tanrının desteğini almak için yine ritüele başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tanrı çağırma ritüellerinde olduğu gibi Denizin Fırtına Tanrısı'na yiyecek ve içecek sunumu için açık alanda altı adet masa, 2 keçi, 1 kızıl boğa, 1 siyah boğa, 20 kalın ekme, 6 tane şarap dolu kâse, 6 tane bira dolu kâse hazırlanmıştır.

Kral, düşman bir kimsenin (düşman ülke kralı(?)) Hatti Ülkesi'ne yapacağı muhtemel kötülükleri: (§5 20-23) “*düşman ülkesinden bir kişi, tanrıyı bana karşı kaldırmışsa veya gözleriyle [bir işaret] verdiyse veya bir şeye ayakla vaziyet aldıysa [veya] herkim kötü söz söylediyse*” şeklinde açıkladıktan sonra (§5 24-26) “*bütün kötülükler onun üzerine (olsun) [...], Hatti Ülkesi'nden uzaklaşsın, düşman ülkesine geri dönsün*” sözleriyle de kötülüklerin asıl sahibine dönmesi ve Hatti topraklarından uzaklaştırılması için tanrıdan yardım istemiştir.

Kral(?), ayrıca (§8 36-37) “*denizi, (onu) demir kazıkla sınırlara sabitle, bırakmasına izin verme*” sözleriyle Denizin Fırtına Tanrısı'na yalvarmıştır.

## 9. Ritüelin Bazı Filolojik Açıklamaları

§2 7 kángaliya: Kelime, “asılı olma”, “asılma”, “sarkma”; “bir şeyin asılı olduğu ağaç(?)” gibi benzer anlamlara karşılık gelmektedir.<sup>54</sup> Puhvel<sup>55</sup> ise kelimeyi “askı aleti”, “asma aracı” olarak tercüme etmiştir.

§2 7 zunna: Kelime, alet yapmaya yarayan bir “ağaç” veya “kereste” olarak tanımlanmaktadır.<sup>56</sup> Fakat ağacın günümüzde bilinen adı ritüelde geçmemektedir.

§2 7 kiliş: Kelime, *zunna*- ağacından yapılmış bir “alet” olarak tanımlanmaktadır.<sup>57</sup> Ancak ritüel malzemesi listesinde yer alan bu aletin ne amaçla ya da nasıl kullanıldığı ile ilgili bir bilgi başvurduğumuz kaynaklarda geçmemektedir.

§2 12 zapzagi<sup>NA4</sup>: Albright<sup>58</sup> kelimenin, cam ya da cam hamurundan imal edilmiş bir “kap ismi” olabileceğini ve Hititçe belgelerde hep aynı anlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Goetze<sup>59</sup> de bu görüşe katılarak “kap”, “kâse”, “vazo” anlamına ek olarak “parlatılmış”, “parlak”, “perdahlanmış” anlamını da eklemiştir. Coşkun<sup>60</sup> ve ayrıca Wright'a<sup>61</sup> göre, “NA<sub>4</sub>(ZA) “taş” ile tanımlanan kelime, değerli taş ve metallerle (altın, gümüş) geçmektedir. Ağırlık taşı olarak da kullanılabilir. Tabiatta doğal olarak dağlarda bulunabilmektedir. *zapzagi*- kütesinin küçük parçacıkları da mevcuttur ve bu nedenle serpilip (*işhuu'ai*-) dökülebilmektedir. Dini metinler çerçevesinde tapınaklarda değerli taşlarla birlikte

<sup>53</sup> Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea...” s. 829, dn. 28-29.

<sup>54</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 255.

<sup>55</sup> Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary: Words Beginning with K*, (HED), Mouton, New York 1997, s. 51.

<sup>56</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 612.

<sup>57</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 278.

<sup>58</sup> William F. Albright, “A New Hebrew Word for ‘Glaze’ in Proverbs 26: 23”. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 98, 1945, ss. 24-25.

<sup>59</sup> Albrecht Götze/Goetze, “Contributions to Hittite Lexicography”, *JCS*, no. 1, 1947, s. 314.

<sup>60</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yaşar Coşkun, “Cam Hamuru, Fayans”, *ArAnat*, no. 3, 1997, ss. 67-73.

<sup>61</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz.: David P. Wright, *Ritual in Narrative: The Dynamics of Feasting, Mourning, and Retaliation Rites in the Ugaritic Tale of Aqhat*, Penn State University Press, Indiana 2001, s. 151, dn. 74.

kutsanmak amacıyla inşaat temellerinin içerisine doldurulmakta; ritüel metinlerinde kurban sahibiyle ilişkili olarak metnin sonunda mühürlenmektedir.” İncelediğimiz ritüelde değerli diğer madenlerle (“mavi taş”, “akik (kırmızı) taşı”, “Babil taşı”, “gümüş”, “altın”) birlikte geçmesi nedeniyle *zapzagi*<sup>NA4</sup> ün küçük parçalardan oluşan değerli bir taş olduğunu ifade etmek daha uygun düşmektedir.

§5 21 IGI<sup>HIA</sup>-it: Ünal<sup>62</sup> kelimeyi “gözlerle işaret vermek” olarak tercüme etmiştir. Bu göz işaretinin anlamını düşmanca bir tavır olarak değerlendirebiliriz. Hoffner<sup>63</sup> ise kelimenin (IGI<sup>HIA</sup>-i, IGI<sup>HIA</sup>-iya) anlamını “yüz ifadesi” olarak düşünmüştür.

§8 37 *tarna*: Kelimenin “bırakmak”, “salıvermek”, “özgürlüğünü vermek”, “izin vermek”, “müsaade etmek”, “kendi başına bırakmak” gibi, farklı anlamları bulunmaktadır.<sup>64</sup> Kelimenin bulunduğu satır ve devamındaki satırların kayıp olması kelimenin esas anlamını ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. En uygun ifadeyle Denizin Fırtına Tanrısı’ndan demir kazığın denizi “bırakmaması” istenmektedir diyebiliriz.

## SONUÇ

Hitit ordusu kazandığı askerî zaferi, Denizin Fırtına Tanrısı’na yapılan sunular ve dualarla deniz kenarında gerçekleştirilen “Deniz Ritüeli” ile kutsamıştır. Oldukça parçalı halde günümüze ulaşan ve herhangi bir zaman dilimi içermeyen bu ritüel metnin satırlarında diğer askerî ritüellerde geçmeyen objeler karşımıza çıkmıştır. Bu objeler arasında geçen “atları koşulmuş savaş arabası” ve “savaş arabası üzerinde iki asker” şeklinde tanımlanan kil figürler, ritüelin askerî doğasını vurgulaması açısından son derece önemlidir. Bunun yanında öne çıkan diğer bir unsur da “zapza taşı”, “mavi taş”, “akik (kırmızı) taşı”, “Babil taşı”, “gümüş”, “altın” gibi değerli madenlerin ritüel objesi olarak hazırlanmalarıdır. Nadir bulunmaları nedeniyle ritüeli değerli kılan bu madenler ve değerli taşlar detayı bilinmese de kralın kazandığı askerî zaferi pekiştirmek adına büyüsel eylemlerde kullanılmıştır. Bu objelerle birlikte geçen bronz ve ahşap kazıklar da büyü malzemesi olarak kazanılan deniz zaferini ve belki de düşman sınırını sabitlemek için kullanılmıştır. Öte yandan ritüel sahibi unvanıyla askerî zaferini kutsayan “kral” ve aynı zamanda yiyecek ve içeceklerin, kurbanlık hayvanların hazırlanmasını ve tanrıya sunulmasını sağlayan “Yaşlı kadın” ritüelin görünen katılımcılarıdır. Bunun yanında dini ritüel uygulama tekniklerinden “Tanrılara sunma ve yardım isteme metodu” Deniz Ritüelinde bariz şekilde uygulanmıştır. Nihayetinde düşman sadece savaşta mağlup edilmekle bırakılmamış aynı zamanda Deniz Ritüeli metninde geçen beddualarla da zayıf bırakılmak istenmiştir.

## Kısaltmalar ve simgeler

Ay.	Arka yüz
bkz.	Bakınız
CTH	Catalogue des Textes Hittites
dn.	Dipnot
EHG	An English-Hittite Glossary
HED	Hittite Etymological Dictionary
HTBS	Hititçe-Türkçe: Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük
HZL	Hethitisches Zeichenlexikon
KBo	Keilschrifttexte aus der Boghazköy

<sup>62</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 713.

<sup>63</sup> Harry A. Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, (EHG), Librairie C. Klincksieck, Paris 1967, s. 38.

<sup>64</sup> Ahmet Ünal, HTBS, s. 522.

KUB	Keilschrifturkunden aus der Boghazköy
M.Ö.	Milattan önce
no.	Number
Öy.	Ön yüz
RS.	Tontafelsignatur der Ausgrabungen in Ras Shamra
s.	Sayfa no
ss.	Sayfadan sayfaya
vd.	Ve devamı
[...]	Kırık metin yerlerinde her nokta yaklaşık hesaplanabilen işaretler için kullanılır.
()	Çevirinin daha iyi anlaşılması için yazar tarafından yapılan ilaveyi gösterir.
(?)	Çevirinin kesin olmadığını gösterir.
§	Hititçe metinlerde paragrafın başlangıcını gösterir.

### KAYNAKÇA

- Albright, William F., “A New Hebrew Word for ‘Glaze’ in Proverbs 26: 23”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 98, 1945, pp. 24-25.
- Bawanypeck, Daliah, “Arzawäische Ritualpraktiken–Informationen Aus Hattuša”. In D. Prechel (Hg.): *Motivation Und Mechanismen Des Kulturkontaktes in Der Späten Bronzezeit (Eothen 13)*, LoGisma, Florenz 2005, pp. 1-18.
- Beal, Richard Henry, *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg 1992.
- Carter, Charles William, *Hittite Cult-Inventories*, (PhD), University of Chicago, Chicago 1962
- Collins, Billie Jean, “Hittite Canonical Compositions-Puliša's Ritual Against Plague, 1.62”, *CoS*, 1997, pp. (?)
- Collins, Billie Jean, *The Hittites and their World*, SBL, London 2012.
- Collins, Billie Jean (ed.), [hethiter.net/](http://hethiter.net/): CTH 407 (INTR 2014-07-23), Erişim tarihi: 23.01.2022.
- Coşkun, Yaşar, “Cam Hamuru, Fayans”, *ArAnat*, no. 3, 1997, ss. 67-73.
- Dardano, Paola, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša (CTH 276-282)*. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006.
- Darga, Muhibbe, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Dinçol, Mehmet Ali, “Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”. *National Geographic*, Ocak Sayısı 2006, ss. 64-91.
- Fuscagni, Francesco (ed.), [hethiter.net/](http://hethiter.net/): CTH 426.1.1, Erişim tarihi 19.08.2019.
- Fuscagni, Francesco (ed.), [hethiter.net/](http://hethiter.net/): CTH 436 (Expl.C,09.08.2016), Erişim tarihi: 26.08.2021
- Götze/Goetze, Albrecht, “Contributions to Hittite Lexicography”. *JCS*, no. 1, 1947, pp. 307-320.
- Gurney, Oliver Robert, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press for the British Academy, New York 1977.
- Güterbock, Hans Gustav, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”. *Journal of Near Eastern Studies*, no. 20, 1961, pp. 85-97.

- Güterbock, Hans Gustav, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered". *Journal of Near Eastern Studies*, no. 26, 1967, pp. 73-81.
- Haas, Volkert, "Magie und Zauberei", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, no. 7, 1987, pp. 234-55.
- Haas, Volkert, *Geschichte Der Hethitischen Religion. Handbuch Der Orientalistik. Erste Abteilung*, E. J. Brill, Köln 1994.
- Hoffner, Harry A., *An English-Hittite Glossary*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1967.
- Hooker, John, *Mycenaean Greece*. Routledge, London 1976.
- Jusseret, Simon and Sintubin, Manuel, (Eds.), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, Leuven University Press, Leuven 2017.
- Kınal, Firuzan, "Ugarit Krallarının Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 8, 1963, ss. 1-15.
- Kümmel, Hans Martin, "Ersatzkönig und Sündenbock" *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, no. 80, 1968, pp. 289-318.
- Kümmel, Hans Martin, *Ersatzrituale Für Den Hethitischen König*, Biblio Verlag, Osnabrück 1967.
- Marcuson, Hannah, *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Chicago, Chicago 2016.
- Mouton, Alice, "Rituels De 'Boucs Émissaires' en Anatolie Hittite", Paper presented at the *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, Warsaw 5-9 Sept. 2011, Warsaw 2013, pp. 558-587.
- Otten, Heinrich, *Keilschrifttexte Aus Boghazköi 15, KBo 15*, Mann, Berlin 1965.
- Puhvel, Jaan, *Hittite Etymological Dictionary: Words Beginning with K*, Mouton, New York 1997.
- Rutherford, Ian, "Puduhepa, Piyamaradu and the Sea: KUB 56.15 ii 15-24 (Aht26) and Its Background" In A. Süel (Ed.), *Acts of the IXth International Congress of Hittitology of Hittitology (Çorum, September 08-14, 2014)*", Paper presented at the International Congress of Hittitology, Çorum 2014, pp. 823-834.
- Rüster, Christel and Neu, Erich, *Hethitisches Zeichenlexicon: Inventar und Interpretation der Keilschrift-zeichen aus den Boğazköy-Texten. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 2*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1989.
- Savaş, Savaş Özkan, Hititlerde "Fırtına Tanrısı" ile "Boğa Kültü" Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, 2002, ss. 97-170.
- Sturtevant, Edgar Howard, *A Hittite Glossary; Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, Linguistic Society of America, University of Pennsylvania, Philadelphia 1936.
- Taggar-Cohen, Ada, "The EZEN pulaš-" a Hittite installation rite of a new priest, *JANER* 2, 2002, pp. 127-159.
- Turgut, Murat, Some Animal Offerings in the Hittite Religious Rituals, *International Journal of Agriculture Forestry and Life Sciences* 3/1, 2019, pp. 31-43.
- Ünal, Ahmet, *Hititçe-Türkçe: Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

Wright, David Pearson, *Ritual in Narrative: The Dynamics of Feasting, Mourning, and Retaliation Rites in the Ugaritic Tale of Aqhat*. Penn State University Press, Indiana 2001.

Wright, David Pearson, *The Disposal of Impurity: Elimination Rites in the Bible and in Hittite and Mesopotamian Literature*, Scholars Press, Atlanta 1987.